

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2024.36.295

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska

ORCID: 0000-0003-0008-8690

e-mail: stanislawa.niebrzegowska-bartminska@mail.umcs.pl

Typy danych a koherencja semantyczna definicji kognitywnej (przykład polskiej *OJCZYŹNY*)*

Types of Data and Semantic Coherence of the Cognitive Definition. The Case of the Polish *HOMELAND*

Abstract: The central concept of cultural linguistics (ethnolinguistics) – regardless of its dialectological, etymological, onomastic or cognitive orientation – is the linguistic worldview (LWV). In synthesizing ethnolinguistic publications (dictionaries or lexicons), while reconstructing “portions” of LWV (stereotypes, terms, concepts, culturemes, key-words), linguistic data (systemic, text-based, surveys) and co-linguistic data are taken into account. The former are especially used in analyses based on “national” and “comparative” ethnolinguistics (cf. e.g. *Axiological Lexicon of Slavs and their Neighbors*, LASiS 2015–2019); both the former and the latter are used within the framework of “folk” ethnolinguistics (cf. *Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols*, SSiSL 1996–2022). The type of ethnolinguistically relevant data usually goes hand in hand with the types of descriptions: separative (LASiS) or holistic (SSiSL).

This article presents the concept of the Polish *HOMELAND*, reconstructed on the basis of both linguistic and co-linguistic data (as in SSiSL). Questions are asked concerning the semantic coherence of the cognitive definition of *HOMELAND*, i.e., which characteristics of *HOMELAND* are present in which types of data and how coherent are the judgments about *HOMELAND* contained in those different types.

Keywords: ethnolinguistics; linguistic worldview; cognitive definition; linguistic data; co-linguistic data

* Artykuł powstał w ramach grantu: *Koncept OJCZYŹNA i PAŹSIMA w świadomości Polaków i Białorusinów. Studium etnolingwistyczne* (SZN/1/OJCZOBEL/02/2022).

1. Rekonstrukcja JOS

Centralne pojęcie etnolingwistyki, jakim jest językowy obraz świata (JOS), bez względu na sposób dialektologicznego, etymologicznego, onomastycznego czy kognitywnego ukierunkowania dyscypliny, „dotyczy tego, jak człowiek (*homo loquens*, podmiot indywidualny) i wspólnota ludzka (podmiot zbiorowy) postrzegają i konceptualizują rzeczywistość, jak utrwalają i wyrażają to doświadczenie w języku, także jak poprzez użycie języka kształtują sytuacje społeczne i obraz świata” (Bartmiński 2013: 235).

Na gruncie polskiej lingwistyki kulturowej sformułowane zostały różne definicje JOS, z których najczęściej przywoływane bywają: „obraz świata odbity w danym języku narodowym” (Pisarek 1978: 143), „pewien zespół sądów mniej lub bardziej utrwalonych w języku” (Bartmiński, Tokarski 1986: 72), „struktura pojęciowa utrwalona (zakreple) w systemie danego języka” (Grzegorzczkova 1990: 43), „zawarta w języku interpretacja rzeczywistości, którą można ująć w postaci zespołu sądów o świecie” (Bartmiński 1990a: 110), „wiedza o rzeczywistości, zarówno wiedza naukowa czy przednaukowa, jak i wiedza naukowa” (Maćkiewicz 1990: 207), „zbiór prawidłowości zawartych w kategorialnych związkach gramatycznych (fleksyjnych, słowotwórczych, składniowych) oraz w semantycznych strukturach leksyki” (Tokarski 1993: 358), „określony sposób ujmowania przez język rzeczywistości (zarówno pozajęzykowej, jak i językowej)” (Anusiewicz 1995: 113).

W zestawionych tu definicjach JOS traktowany jest albo przedmiotowo – jako *obraz odbity w języku* (Pisarek), *zbiór prawidłowości* (Tokarski), *struktura zakreple w języku* (Grzegorzczkova), albo podmiotowo – jako *zespół* (czyichś) *sądów o świecie* (Bartmiński, Tokarski), (czyjś) *sposób ujmowania rzeczywistości* (Anusiewicz), (czyjaś) *wiedza o rzeczywistości* (Maćkiewicz), *interpretacja rzeczywistości* (Bartmiński). Badaczom uformowanym w duchu (etno)lingwistyki kognitywnej bliskie jest widzenie drugie, w ramach którego rekonstrukcja językowego obrazu świata jest próbą odtworzenia sposobów „modelowania” świata – jego segmentacji, przypisywania rzeczom i zjawiskom cech z punktu widzenia członka społeczności, kategoryzacji rzeczy i zjawisk, relacji między nimi, wreszcie ich oceny – opis językowego obrazu świata staje się więc także opisem świata wartości.

Formułując definicję JOS, badacze wskazywali jednocześnie, jakie typy danych winny być wykorzystywane przy jego rekonstrukcji. Walery Pisarek eksponował system leksykalny, gdyż „najbardziej rozwinięte słownictwo dotyczy z reguły tej sfery zjawisk, która w życiu danej społeczności odgrywa najważniejszą rolę i odwrotnie, słownictwo odnoszące się do zjawisk nie mających większego znaczenia charakteryzuje się ubóstwem” (Pisarek 1978:

143). Jerzy Bartmiński i Ryszard Tokarski dowodzili, że JOS zawarty jest „w znaczeniach wyrazów lub przez te znaczenia implikowanych” (Bartmiński, Tokarski 1986: 72). Renata Grzegorczykowa za składniki JOS i podstawę dla jego odtwarzania uznała własności gramatyczne języka i słownictwo stanowiące swoisty klasyfikator świata – wymieniała w szczególności własności słowotwórcze leksemów, etymologię, konotacje semantyczne wiązane przez mówiących z nazywanymi zjawiskami, utrwalone w metaforach, derywatach, frazeologizmach oraz teksty poetyckie. Do tych ostatnich warszawska badaczka zgłaszała jednak wątpliwości i dopowiadała, że poetyckie użycia języka są „czymś zupełnie innym, aniżeli fakty uprzednio pokazane, stąd lepiej chyba nie używać w odniesieniu do tego typu zjawisk określenia «językowy obraz świata», zachowując ten termin dla faktów systemowych” (Grzegorczykowa 1990: 45–47).

Jolanta Maćkiewicz, która obraz świata łączyła z wiedzą o rzeczywistości, była zdania, że

[...] właściwy danej społeczności obraz świata może przejawiać się w różnego rodzaju systemach znakowych: w ikonografii, szeroko rozumianej symbolice, w zwyczajach i obrzędach, w stosunkach i urządzeniach społecznych. Językowy obraz jest tylko częścią tak rozumianego obrazu świata i to częścią o dość specyficznym statusie. Jest to ta część obrazu świata, która przejawia się w danych językowych (Maćkiewicz 1990: 207–208).

Ryszard Tokarski zbioru prawidłowości był skłonny szukać w „kategorialnych związkach gramatycznych (fleksyjnych, słowotwórczych, składniowych) oraz w semantycznych strukturach leksyki” (Tokarski 1993: 358).

Janusz Anusiewicz sposób ujmowania rzeczywistości łączył z „semantycznymi, gramatycznymi, syntaktycznymi i pragmatycznymi kategoriami danego języka naturalnego” (Anusiewicz 1995: 113).

Jerzy Bartmiński, który kilkakrotnie odnosił się do podstaw źródłowych relewantnych etnolingwistycznie w jednym z pierwszych swoich studiów pisał, że językowy obraz świata (JOS) to „interpretacja świata zawarta w języku, którą można ująć w postaci zespołu sądów o świecie” – sądy te mogą być utrwalone w „formach gramatycznych, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłów), bądź to przez formy i teksty języka implikowane” (Bartmiński 1990a: 110). Za najbardziej uprzywilejowaną podstawą poznania obrazu świata lubelski badacz wskazywał słownictwo – „inwentarz kultury, żywy i dynamiczny, stale wzbogacany tysiącem nowych jednostek”, swoisty sejsmograf rejestrujący „zmiany dokonujące się w społeczeństwie, cywilizacji i kulturze” (Bartmiński 2010: 161). Twierdził, że w analizach należy brać pod uwagę integralne znaczenia słów, obejmujące zarówno strefę jądrową, jak i strefy peryferyjne, więc elementy kategoryzacyjne i wszystkie cechy przypisywane pozytywnie przedmiotowi – elementy o charakterze

„encyklopedycznym” i „jawnie subiektywne”, a w kolejności też formę wewnętrzną słowa (i jego etymologię). A jako że zasób leksykalny danego języka nie jest jedynie zbiorem luźnych znaków, nie sposób nie uwzględniać całych pól semantycznych i ich wewnętrznych organizacji, ilości i jakości leksykalnych eksponentów, więc relacji nadrzędno-podrzędnych, synonimów i antonimów, ciągów derywacyjnych i relacji syntagmatycznych. Atrakcyjną podstawą dla badaczy języka w jego kulturowym kontekście są frazeologizmy, utarte kolokacje (frazemy) i metafory.

Za „najtwardszą” podstawę systemową lubelski etnolingwista uznawał gramatykę (kategorie językowe osoby, liczby, rodzaju, czasu, trybu, przypadka itp.), gdyż te mechanizmy konceptualizacji rzeczywistości przez mówiących dają się łatwo obserwować i porównywać w skali interkulturowej, a co ważne – podstawa ta jest „wspólna wszystkim stylom, gatunkom i tekstom w granicach całego języka narodowego” (tamże: 168). Istotną wartość źródłową upatrywał w tekstach – począwszy od minimalnych (jak przysłowia) po wielozdaniowe, w których obecne są zarówno „cechy wynikające z działania reguł systemowych, jak i przejawy społecznych konwencji (norm stylowo-gatunkowych), wreszcie też cechy indywidualne, wynikłe z kreatywnej postawy autorów wypowiedzi” (tamże: 169). Dużą wagę J. Bartmiński przywiązywał też do ankiet jako „tekstów wywołanych”, gdyż – zwłaszcza zwierające pytania o charakterze otwartym – dają „dostęp do żywej i aktualnej świadomości językowej mówiących” (tamże: 172). Dlatego w środowisku etnolingwistów pracujących na materiale języka standardowego i kultury ogólnonarodowej na dobre przyjęło się, że relewantną podstawą źródłową dla rekonstrukcji językowego obrazu świata (JOS) jest tzw. S–A–T (system, ankiet i teksty). Ten typ podejścia do danych źródłowych ma miejsce np. w reprezentatywnym dla tego typu badań dziele, jakim jest *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* (zob. LASiS 2015–2019). Opis wartości traktowanych jako koncepty kulturowe, tj. „pojęcia aksjologicznie nacechowane i wyposażone w swoiste kulturowo konotacje” (Bartmiński 2015: 9), bazuje w LASiS na trzech typach danych: systemowych, czerpanych ze źródeł leksykograficznych (S), uzyskanych metodą badań ankietowych (A), oraz eksцерpowanych z tekstów (T). Rekonstrukcja konceptu ukierunkowana jest na zarejestrowanie tego, co odpowiada „wyobrażeniu bazowemu” i jego profilowaniu w dyskursach.

Jednakże, jeśli przyjrzymy się analizom języka ludowego i kultury ludowej już od wydania w 1980 roku *Zeszytu próbnego Słownika ludowych stereotypów językowych* (SLSJ), to można zauważyć, że J. Bartmiński za specjalny typ podstaw materiałowych relewantnych etnolingwistycznie – obok danych językowych (systemowych i tekstowych) uznał również dane „przyjęty-

kowe”, o których w jednym ze swoich późniejszych studiów pisał, że są to: „przyjęte i obowiązujące, czyli skonwencjonalizowane zachowania”, praktyki, obrzędy, przekonania i wierzenia, bez których niemożliwe jest „normalne porozumiewanie się językowe i interpretacja wypowiedzi” (Bartmiński 2010: 171).

W artykule, który ideowo nawiązuje do wspomnianych dwóch opracowań, prezentowany jest koncept polskiej *OJCZYŻNY*, sztandarowy (by użyć określenia Walerego Pisarka) dla polskiego dyskursu publicznego – tak historycznego, jak i współczesnego. W tekście konfrontowany jest obraz *OJCZYŻNY*¹ nie tylko na bazie danych językowych (jak w LASiS), ale też i w danych „przyjętych” (jak w *Słowniku stereotypów i symboli* ludowych, dalej: SSiSL). Stawiam zatem pytania o to, jakie charakterystyki ojczyzny utrwalone zostały w poszczególnych podstawach materiałowych. Całość jest próbą odpowiedzi na pytanie, na ile spójne są względem siebie sądy o ojczyźnie zawarte – po pierwsze – w analizowanych tu danych językowych (systemowych i ankietowych) oraz – po drugie – w danych językowych i „przyjętych”. Jest to pytanie o koherencję semantyczną definicji kognitywnej *OJCZYŻNY*.

2. Co o ojczyźnie mówią polskie dane językowe?

2.1. Dane systemowe

Polskie słowo *ojczyzna*, które pierwotnie znaczyło tyle co ‘dziedzictwo po ojcu, ojcowizna’², na przestrzeni dziejów zmieniał swoje znaczenie, a jego rozwój znaczeniowy przebiegał od majątku odziedziczonego po ojcu (na co wskazuje znaczenie etymologiczne) – przez odziedziczony przez władcę kraj – po kraj i miejscowość, w którym/której ktoś się urodził lub z którego/której coś się wywodzi / bierze początek oraz ziemię ojczystą – po całą ziemię i niebo³.

Wyrazy pokrewne z polską *ojczyzną* (*praojczyzna*, *ojczysty*, *ojczyźniany*, *ojczyzny* (w znaczeniu rzeczownikowym), *ojczyste*, *ojczystość*, *ojczyc*, *ojczyński* i *ojczyźniak*) i synonimiczna względem niej *patria* (wraz z derywatami typu: *patriota*, *patriotyzm*, *patriotyzm lokalny*, *patryjski*, *repatriacja*, *repatriować*,

¹ Pierwsze systematyczne badania nad konceptem *OJCZYŻNY* zob. POwWJE (1993). W przypadku lingwistycznych analiz polskiego konceptu są to zwłaszcza prace Jerzego Bartmińskiego (1987, 1989, 1990b, 1993a,b, 1998, 2006, 2021).

² Słowo *ojczyzna* ma ten sam „ojcowski” źródłosłów co łacińska *patria* i francuska *la patrie*, ukraińska *batkiwszczyna*, białoruskie *bačkauszczyzna* i *auczyna*, słowackie *otčina*, rosyjskie *otečestvo* i *otčizna*, macedońska i kaszubska *tatkovina*.

³ Szczegółową analizę danych systemowych prezentuję w artykule: *Ile ojca, ile matki jest w polskiej OJCZYŻNIE? Jeszcze raz o roli danych etymologicznych w rekonstrukcji językowego obrazu świata* (Niebrzegowska-Bartmińska 2024).

repatriant, patriarchalny, patriarchalizm, patriarcha, patriarchat) tworzą swoiste gniazdo leksykalno-semantyczne i wskazują na konceptualizowanie ojczyzny jako „kolebki”, miejsca urodzenia, dziedziczonego po przodkach, swojskiego, rodzimego, wiążanego z osobami bliskimi, przede wszystkim z ojcem, z jego autorytetem i władzą oraz z jego uprzywilejowaną pozycją w rodzinie. Miejsce takie darzone jest miłością; pozostaje ono w opozycji względem zagranicy; do niego chętnie się wraca.

Najbardziej typowe synonimiczne odpowiedniki *ojczyzny* to: *macierz* (często jako człon nazw własnych *Macierz Polska*), *państwo*, *kraj*, *ziemia*⁴.

Gniazdo „*macierzy*” (bazujące na rodzinie wyrazów typu: *macierzysty, macierzyste* ‘spadek, dziedzictwo po matce, macierzyzna’; *macierznik, macierzanka*, a także *mać, maciora, macica, mama, mamka, matka, matecznik*) ogniskuje figura „matki” – semantyka słów przynależnych do tej grupy leksykalnej ukazuje ojczyznę jako miejsce związane z urodzeniem, pochodzeniem, wychowaniem i wzrostem oraz ogólnie – z początkiem i z życiem, jako miejsce, do którego subiekt się poczuwa („przynależy”). Jest to przestrzeń rodzima, intymna i bezpieczna, dziedziczona po matce i z nią kojarzona.

Gniazdo „*państwo*” (z wyrazami pokrewnymi takimi, jak: *państwo, państwowy, państwowiec; pan, panek, półpanek, panować, panicz, panna, panosza, pański, pańszczyzna, wspaniały*) przynosi obraz polskiej ojczyzny jako organizacji politycznej oraz terytorium i ludzi na nim zamieszkujących, pozostających względem siebie w zależności i podlegających władzy zwierzchniej (rządowi). W planie aksjologicznym na plan pierwszy wysuwa się tu władza, posiadanie własności i uprzywilejowanej pozycji.

Gniazdo „*kraju*” (poświadczone leksyką: *kraj, kraj ojczysty, macierzysty, rodzinny, urodzenia, własny kraj, kraj nad Wisłą, kraj między Morzem Bałtyckim a Karpatami, krajan, kraina, polska kraina, krajać*) utrwala obraz ojczyzny jako obszaru wydzielonego granicami i wyróżniającego się od innych, też jako samodzielnego bytu państwowego z jego władzami. Jako taka kojarzona jest z krajobrazem, historią, kulturą i gospodarką. Zamieszkują ją ludzie sobie bliscy (*rodacy*), a tych łączy wspólna przeszłość.

Gniazdo „*ziemia*” (por. *ziemia rodzinna, ziemia ojczysta, ziemia ojców, polska ziemia*, też: *ziemianin, ziemianka, ziemiański, ziemiaństwo*) niesie z sobą wyobrażenie ojczyzny jako ziemi, którą się posiada i uprawia, na której stoi dom rodzinny. Ziemia ta kojarzona jest z dzieciństwem i najbliższym otoczeniem oraz z grobami przodków.

⁴ Synonimami ojczyzny są też nieanalizowane tutaj bliżej nazwy własne typu, np.: *Polska, Rzeczpospolita (I Rzeczpospolita, Rzeczpospolita Obojga Narodów, Rzeczpospolita szlachecka, II Rzeczpospolita), Rzeczpospolita Polska*, a w okresie powojennym – *Polska Rzeczpospolita Ludowa, III Rzeczpospolita, IV Rzeczpospolita*.

Pełne zdefiniowanie konceptu *OJCZYZNY* jest niemożliwe bez uwzględnienia w opisie wyrażen o charakterze opozycyjnym. Zgodne jest to widzeniem Jana Józefa Lipskiego, który w swojej książce *Tunika Nessosa*, a dokładniej w jednym z jej rozdziałów, zatytułowanym *Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków)* pisał, że:

Ojczyzna istnieje tylko wtedy – gdy istnieje też obczyzna; nie ma „swoich” – gdy nie ma „obcych”. Od stosunku do „obcych” bardziej niż od stosunku do „swoich” zależy kształt patriotyzmu. Jest w tym zawsze coś paradoksalnego, że miłość do kraju i do własnego narodu określana być może dopiero przez stosunek do innych krajów i innych narodów, lecz jest to paradoks właściwy wszelkiemu myślowemu i uczuciowemu wyodrębnianiu” (Lipski 1981: 139).

Istotę opozycji, więc tego, co jest i nie jest ojczyzną oddają w polszczyźnie antonimy typu *obczyzna, zagranica, cudzoziemszczyzna*⁵.

Obczyzna – z psl. **obŕtjina* ‘wspólnota, wspólna własność, teren wspólnie użytkowany’, poprzez zastąpienie pierwotnego przyrostka **-ina* ekspansywnym *-izna* WSJP – współcześnie to tyle co ‘kraje położone poza granicami własnego kraju – państwa’ WSJP; por. też w *Słowniku języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego: 1. ‘obce kraje, zagranica’, 2. przestarz. ‘wszystko, co obce; cudzoziemszczyzna’ SJP Dor 5/426. W *Wielkim słowniku języka polskiego* pod red. Piotra Żmigrodzkiego: ‘kraje położone poza granicami własnego kraju – państwa’. Por. **obcy** 1. ‘taki, który nie jest komuś znany’, 2. ‘niespokrewniony’, 3. ‘nienależący do określonego środowiska – grupy ludzi’, 4. ‘taki, który pochodzi z innego kraju’, 5. ‘pochodzący spoza Ziemi’, 6. ‘taki, który jest nietypowy lub niewłaściwy czemuś’ WSJP PAN; **obcość** 1. ‘cecha kogoś lub czegoś nieznanego komuś’, 2. ‘cecha kogoś, kto nie należy do określonego środowiska – grupy ludzi’, 3. ‘cecha kogoś lub czegoś pochodzącego z innego kraju’, 4. ‘cecha czegoś, co jest nietypowe lub niewłaściwe czemuś’ WSJP PAN.

Zagranica to w słownikach polszczyzny ‘kraje leżące poza granicami danego państwa; ludność, mieszkańcy tych krajów’ SJP Dor 10/517; ‘kraje leżące poza granicami danego państwa; obczyzna’ SJP; 1a. ‘terytorium położone poza granicami danego kraju’, 1b. ‘ludzie mieszkający na terytorium położonym poza granicami danego kraju’, 2. pot. ‘towary pochodzące z zagranicy’ WSJP PAN. Por. też: **zagranicze** – daw. ‘kraj leżący poza granicami jakiegoś terytorium, państwa, zagranica’, **zagranicznik** ‘człowiek pochodzący z zagranicy; cudzoziemiec, obcokrajowiec’, **zagranicznizna** ‘wpływy, naleciałości obce, zagraniczne; cudzoziemszczyzna’, **zagraniczny** ‘należący,

⁵ W słownikach antonimów można znaleźć również takie przeciwstawienia, jak: *zamorskie kraje i świat*.

odnoszący się do zagranicy (do obcych krajów); znajdujący się, mieszkający za granicą, pochodzący z zagranicy; cudzoziemski' SJP Dor 10/517–518.

Z kolei **cudzoziemszczyzna** ma znaczenie 'wszystkiego tego, co pochodzi z innych krajów' WSJP PAN (por. **cudzoziemiec** 'osoba pochodząca z innego kraju niż ten, o który chodzi w danej sytuacji', **cudzoziemski** 'związany z cudzoziemcem' WSJP PAN).

W opozycji do ojczyzny pozostaje zatem to, co obce w sensie przestrzennym, wspólnotowym i mentalnym, to, co pozostaje poza granicami naszego terytorium (kraju, państwa).

Najbogatszy obraz ojczyzny, jeśli chodzi o system językowy, przynosi frazeologia, w której – podobnie jak w innych danych językowych (zwłaszcza w etymologii czy znaczeniach synonimów) – ojczyzna łączona jest z najbliższą człowiekowi wspólnotą – z ojcem (por. daw. *imię ojczyste* 'ojcowskie') i z matką (*matka o.*; *wrócić na łono o.*; *syn ojczyzny*) oraz z koncentrycznie pojmowaną przestrzenią – rozciągającą się od domu rodzinnego i ziemi rodzinnej (*ojczysty dom*; *ojczyste progi*, *zagon rodzinny*, *siedlisko ojczyste*); przez najbliższą miejscowość (por. *wieś/wioska ojczysta*), rodzinne strony (*strony rodzinne*, *wracać w strony rodzinne*), kraj (*kraj ojczysty*, *opuścić kraj ojczysty*, *rodzinny*, *kraj macierzysty*), Europę (*Europa ojczyzn*) – po niebo i raj (*gorna ojczyzna*, *lepsza ojczyzna*, *ojczyzna niebieska*, *ojczyzna prawdziwa*, *wieczna oćczyzna*, *ojczyzna wiekuista* MSZP Wys 191).

Ojczyzna we frazeologii jawi się jako *mała* i *duża* – zawsze jako *piękna*, *droga każdemu sercu*. Szczególnie wyrazisty portret uzyskuje we frazeologii ojczyzna „duża” – z nią subiekt czuje się silnie związany, kocha ją (por. *miłość ojczyzny*, *miłość do ojczyzny*), wręcz sakralizuje (*poświęcić coś*, *złożyć coś na ołtarzu o.*). Jako taka postrzegana jest w aspektach historycznym (*historia ojczysta* 'narodowa, krajowa'; *dzieje ojczyste*) i kulturowym (*język ojczysty*; *ojczyste dziedzictwo*; *zwyczaje/obyczaje ojczyste*). Ta ojczyzna wymaga od członków wspólnoty służby (*służyć o.*), a w sytuacji zagrożenia – obrony i walki (*bronić o.*, *polec*, *przelewać krew*, *walczyć*, *umrzeć*, *zginąć za ojczyznę / w obronie ojczyzny*, por. też *obroncy ojczyzny*; *oddać życie w obronie o.*; *wróg*, *zdrajca o.*). Może być niepodległa lub zniewolona (*niepodległa*, *wolna*, *wyzwolona ojczyzna* 'kraj rodzinny, ziemia ojczysta'; *wolność ojczyzny*).

Ktoś, kto opuszcza swoją ojczyznę i osiada poza nią, ma *drugą*, *nową*, *przybraną ojczyznę* 'kraj, do którego ktoś wyemigrował i do którego się przywiązał jak do kraju rodzinnego' Skor SF 1/585. Poza granicami *tęskni się do ziemi rodzinnej, ojczystej*.

W świetle danych systemowych ojczyzna jawi się w ramach kilku figur: jest pojmowana jako *matka* (ten, kto się do niej poczuwa jest jej synem),

kolebka (człowiek jest dzieckiem), gniazdo (człowiek jest ptakiem, por. *gniazdo rodzinne*), ziemia (człowiek jest rolnikiem i gospodarzem, por. *grunt ojczysty*; *ojczysta rola*; *zagon ojczysty*) oraz świątynia – członek ojczyźnianej wspólnoty jest pojmowany w kategoriach wyznawcy religii. Ojczyzna kojarzona jest zatem z kimś lub czymś bliskim, z miejscem pochodzenia, urodzenia i bytowania, z przestrzenią życia – bezpieczną i świętą.

2.2. *Czym według Ciebie jest ojczyzna?*

Ojczyzna według danych ankietowych

Danymi branymi pod uwagę w rekonstrukcji JOS w badaniach etnolingwistycznych są również często dane eksperymentalne. Ich specjalny typ, ankiety, są środkiem, który pozwala szybko dotrzeć „do potocznej świadomości językowej, do słów, ich sposobów rozumienia, łączenia w ciągi syntagmatyczne i w relacje paradygmatyczne” (Bartmiński 2014: 287). Przyjęło się twierdzić, że dane pozyskane drogą ankietową mogą wzbogacić definicje słownikowe o nowe charakterystyki oraz ustalić intensywność cechy dzięki wskazaniu liczby respondentów i wyrażen przez nich użytych (tamże: 279). Jerzy Bartmiński i Grzegorz Żuk sformułowali generalną opinię, że:

Każdy typ wykorzystywanych źródeł wnosi do ogólnego obrazu pojęcia pewne cechy wspólne, ale po części też cechy różne. Cech systemowych (do których dostęp dają wszystkie typy danych, nie tylko definicje słownikowe) jest niewiele, ale są one najsilniej stabilizowane, tworzą twarde jądro pojęcia. Dane ankietowe i tekstowe (korpusowe) pozwalają zespół cech powiększyć, obraz semantyki pojęcia wzbogacić, problemem jednak jest różny stopień stabilizacji ujawnionych tą drogą cech, co wymaga każdorazowo testowania. Pod tym względem łatwiejsze do analizy są dane ankietowe, poddają się bowiem interpretacji statystycznej i zarazem ujawniają otwarty charakter znaczenia, pojawiające się obok cech silnie utrwalonych (jądrowych) także cech peryferyjnych o coraz mniejszej ilości wskazań.

Dla badania znaczenia słów dobrze skonstruowane ankiety, zwłaszcza ankiety typu otwartego, mają znaczenie nie mniejsze niż definicje podawane w słownikach. Bywa nawet i tak, że znaczenia podawane przez respondentów jest bardziej wyraziste i jednolite niż znaczenia podawane przez różnych słownikarzy (Bartmiński, Żuk 2009: 49).

Podstawowa różnica między danymi ankietowymi i innymi typami danych (systemowymi, tekstowymi) jest jednak tego rodzaju, że z ankiet wyłania się obraz świata funkcjonujący w świadomości konkretnej grupy i w określonym czasie. Otrzymane taką drogą badawczą cechy – zwracała na to uwagę już Grażyna Habrajska – nie mogą jednak „pretendować do pełnej «uniwersalności»”, choć są jej bliższe od tych, jakie można otrzymać drogą analizy np. tekstów (Habrajska 2000: 82).

Analogiczna jest funkcja ankietowań na temat konceptu *OJCZYŻNY* przeprowadzonych w 2023 roku wśród lubelskich studentów (badanie przeprowadzono na Wydziale Filologicznym UMCS, odpowiedzi udzieliły 103 osoby –

94 kobiety, 9 – mężczyzn), którym postawiono 8 pytań/poleceń: 1) *Czym według Ciebie jest ojczyzna?*; 2) *Jakie pojęcia kojarzą Ci się z ojczyzną?*; 3) *Co świadczy o istocie prawdziwej ojczyzny?*; 4) *Jakich słów można użyć zamiast słowa „ojczyzna”?*; 5) *Podaj wyrażenia przeciwstawne wobec słowa „ojczyzna”*; 6) *Uzupełnij zdanie: „X jest ojczyzną, ale ...”*; 7) *Jakimi słowami można nazwać ludzi mających tę samą ojczyznę co Ty?*; 8) *Podaj znane Ci przysłowia i powiedzenia ze słowem „ojczyzna”*.

W tym miejscu zostaną zaprezentowane odpowiedzi na pytanie nr 1, podsumowane zgodnie z metodologią przyjętą w środowisku lubelskich etnolingwistów i zastosowaną w opracowaniu *Język – wartości – polityka. Raport z badań ankietowych* (JWP 2006). Wypowiedzi studentów są traktowane jako wyrażenia cytatuowe. Te uogólnione i zapisywane jako cechy deskryptorowe porządkowane są w ramy aspektów, których kolejność uzależniona jest od frekwencji wyrażen cytatuowych. Swoisty raport przygotowany na bazie odpowiedzi studentów obejmuje 3 etapy: (a) podsumowanie według frekwencji cech deskryptorowych, (b) zbudowanie komentarza w postaci syntetycznej, (c) prezentację danych w postaci wykresu zbiorczego ilustrującego rangi aspektów.

W ramach odpowiedzi na pytanie *Czym według Ciebie jest ojczyzna?* padło 485 wyrażen nt. ojczyzny, które dało się porządkować w 38 wyrażen deskryptorowych (wskaźnik stereotypizacji wyniósł 36,494)⁶. Otrzymany zestaw deskryptorów (uporządkowany według frekwencji wypełniających je askryptorów i procentowych wskazań odpowiedzi na pytanie) dla konceptu OJCZYŻNA był następujący:

1. miejsce (L); 96/19,793%
2. kraj (L); 81/16,701%
3. urodzenie (G); 66/13,608%
4. przywiązanie (Psych); 31/6,391%
5. zamieszkanie (Byt); 28/5,773%
6. dom (Byt); 25/5,154%
7. poczucie przynależności (Psych); 19/3,917%
8. wychowanie (Byt); 16/3,298%
9. historia (H); 13/2,680%
10. państwo (I); 10/2,061%
11. bezpieczeństwo (Psych); 10/2,061%
12. język ojczysty (K); 9/1,855%

⁶ N (liczba respondentów) = 103

W (liczba wyrażen cytatuowych) = 485

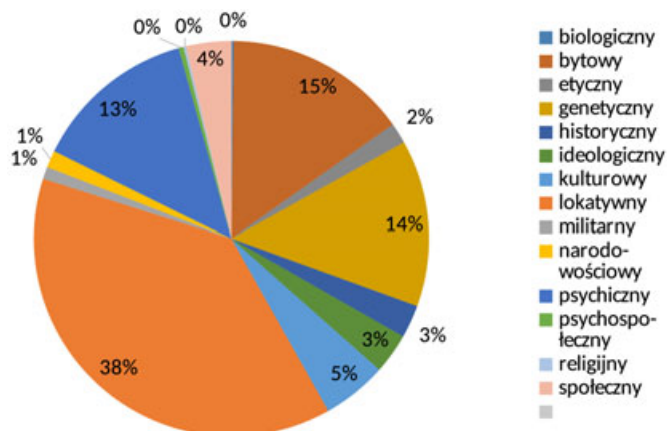
D (liczba cech deskryptorowych) = 38

Ws (wskaźnik stereotypizacji) = 36,494

13. kultura (K); 9/1,855%
14. wspólnota / rodacy (S); 8/1,649%
15. przestrzeń (L); 7/1,443%
16. naród (X-nar); 7/1,443%
17. wspólnota wartości (E); 6/1,237%
18. grupa ludzi / społeczność (S); 6/1,237%
19. tradycja (K); 6/1,237%
20. powroty (Byt); 4/0,824%
21. rodzina (S); 3/0,618%
22. obrona (Milit); 3/0,618%
23. idea (I); 2/0,412%
24. Polska (I); 2/0,412%
25. walka (Milit); 2/0,412%
26. troska (Pspoł); 2/0,412%
27. patriotyzm (I); 2/0,412%
28. duma (Psych); 2/0,412%
29. odrębność (Psych); 1/0,206%
30. tęsknota (Psych); 1/0,206%
31. wspomnienia (Psych); 1/0,206%
32. lokalna kultura (K); 1/0,206%
33. obyczaje (K); 1/0,206%
34. ludzie bliscy (S); 1/0,206%
35. ważna wartość (E); 1/0,206%
36. poświęcenie (E); 1/0,206%
37. religia (R); 1/0,206%
38. natura (Prz); 1/0,206%

Jak wynika z powyższego zestawienia, studenci odpowiadali najczęściej w kategoriach lokatywnych (38%) – ojczyzna to miejsce, kraj, przestrzeń, i dalej – bytowych (15%) oraz genetycznych (13,6%) – kojarzyli ojczyznę z domem, miejscem zamieszkania, wychowania i urodzenia. Często w wypowiedziach eksponowany był też aspekt psychiczny (13,4%) oglądu ojczyzny: przywiązanie i przynależność do tego miejsca, poczucie bezpieczeństwa i dumy, świadomość odrębności od innych, rzadziej tęsknota i wspomnienia. Aspekt kulturowy plasował się w ankietach jako następny pod względem rangi (5,4%) – dla studentów ojczyzną są: język i kultura (też lokalna tradycja), obyczaje i lokalna kultura. W odpowiedziach na to pytanie mniej uwagi poświęcano aspektom społecznemu (3,7%), ideologicznemu (3,3%) i historycznemu (2,7%), w ramach których padły odpowiedzi wiążące ojczyznę ze wspólnotą/rodakami, grupą ludzi / społecznością, rodziną i ludźmi bliskimi, z państwem, Polską, pewną ideą i patriotyzmem oraz z historią.

Jeszcze rzadziej ujawniało się widzenie ojczyzny w kategoriach etycznych (1,7%), narodowych (1,4%) i militarnych (1%) – w ich ramach łączono ją ze wspólnotą wartości, z ważną wartością i poświęceniem, z narodem, obroną i walką. Sporadycznie ankiety ujawniły też postrzeganie ojczyzny w aspektach: psychospołecznym (0,4%), religijnym (0,2%) i biologicznym (0,2%). Tu dochodziły do głosu przede wszystkim: troska, religia i natura.

Wykres 1. Cechy przypisywane ojczyźnie w ramach pytania 1. według rangi aspektów

3. Ojczyzna w danych przyjęzykowych

Na ile zbieżne z wcześniejszymi (systemowymi i ankietowymi) opisami, na ile zaś różne są charakterystyki ojczyzny zawarte w danych określanych mianem przyjęzykowych i czy wnoszą one coś nowego (i innego niż dotychczas) do rekonstrukcji JOS?

Przyjęzykowość wiąże z zawartością informacji leksykograficznej, z wykorzystaniem w analizach innej niż językowa bazy materiałowej, ale bliskiej tej bazie, pozwalającej na wzbogacenie, potwierdzenie i/lub wzmocnienie charakterystyk X-a odpowiednio do założeń definicji kognitywnej. Widzenie takie pozostaje w związku z celem opisu ukierunkowanego kognitywnie i ze znoszeniem granicy między wiedzą językową a wiedzą o świecie oraz między danymi językowymi i pozajęzykowymi. Potrzebę uwzględniania tego typu danych i różnicę między elementami pozajęzykowymi i przyjęzykowymi w rekonstrukcjach lingwistycznych rozważałam w artykułach *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie* (Niebrzegowska-Bartmińska 2017) oraz *Elementy „językowe” i „przyjęzykowe” w definicji leksykograficznej*

(Niebrzegowska-Bartmińska 2021)⁷, w których nawiązywałam do rozumienia „przyjęzykowości” popartego praktyką *Słownika stereotypów i symboli ludowych*:

Etnolingwistyczny charakter naszego „Słownika” polega jednak przede wszystkim na ujmowaniu języka w kontekście kultury, a więc w konsekwencji na wyjściu poza dane czysto językowe (leksyka, semantyka, które oczywiście są podstawą „Słownika”), na uwzględnianiu użycia języka, na sięgnięciu do utrwalonych społecznie wierzeń i praktyk, tworzących przyjęzykowy (nie: pozajęzykowy) kontekst wypowiedzi słownych, a nawet na wykorzystaniu (co prawda tylko fragmentarycznym) informacji z zakresu ludowej sztuki plastycznej (zdobnictwa, malarstwa). Krótko mówiąc – etnolingwistyczny jest sposób rozumienia przedmiotu hasłowego będącego obiektem opisu w naszym „Słowniku” (Bartmiński 1996: 11–12).

Postulat redaktora słownika pozostawał w zgodzie z zaleceniami definiowania znaczeń słów, sformułowanymi przez Bronisława Malinowskiego, który już 1935 roku akcentował konieczność umieszczania definiowanych słów w „kontekście kulturowym, a częściowo na ilustrowaniu jego zastosowań poprzez kontekst słów przeciwstawnych i wyrażen synonimicznych”. I choć w podejściu badacza wysp trobriandzkich dominowała perspektywa antropologiczna, to jego wypowiedzi okazały się fundamentalne dla badań lingwistycznych. Malinowski w *Ogrodach koralowych i ich magii* argumentował na rzecz tezy, że

dla lingwistyki jest rzeczą bardzo pożyteczną rozszerzenie zakresu pojęcia kontekstu tak, by obejmował on nie tylko wypowiedziane słowa, ale także wyraz twarzy, gesty, ruchy ciała, całą grupę ludzi obecnych przy wymianie wypowiedzi oraz część środowiska, w którym się ci ludzie znajdują. Słowa nie istnieją w swego rodzaju supersłowniku czy też w notesie etnografa. Są używane w swobodnej mowie i powiązane w wypowiedzi, a te z kolei wiążą się z innymi działaniami człowieka oraz z otoczeniem społecznym i materialnym (Malinowski 1935/1987: 47–55).

Takie pojmowanie danych w analizach konceptów kulturowych skłania do wykorzystania przy odtwarzaniu obrazu ojczyzny właśnie materiałów przyjęzykowych (plakatów, karykatur, obrazów malarskich, rzeźb, wierzeń, praktyk, itp.). W tym miejscu wykorzystuję rysunki dzieci jako typ danych, które – podobnie jak ankiety – można łatwo pozyskać.

Wszystkie analizowane tu rysunki dzieci zostały wykonane niejako „na zamówienie” – dzieci w wieku przedszkolnym mające po 6 i 7 lat otrzymały polecenie, by na rysunku przestawić swoją ojczyznę. Prace zostały wykonane w Przedszkolu Prywatnym „Chatka Puchatka 2” w Lublinie podczas zajęć w grupie z opiekunem, w warunkach przedszkolnych. Łącznie pozyskano 26

⁷ Tego typu dane, traktowane jako rodzaj ankiety wizualnej wykorzystywała też Aleksandra Niewiara (2019) przy rekonstrukcji wyobrażeń etnicznych.

prac, które przygotowały dwie grupy przedszkolne: „Misie” (dzieci 6-letnie) i „Pszczółki” (dzieci 7-letnie). Analizie poddaję 10 przykładowych rysunków.

Rys. 1. Milena, lat 6

Rys. 2. Weronika, lat 6

Rys. 3. Maja, lat 6

Rys. 4. Adaś, lat 6

Rys. 5. Karolina, lat 6

Rys. 6. Filip, lat 7

Rys. 7. Jagoda, lat 7

Rys. 8. Marcelinka, lat 7

Rys. 9. Julek, lat 7

Rys. 10. Zuzia, lat 7

Na rysunkach dzieci ojczyzna odpowiada terytorium Polski z wydzielonymi w sposób wyrazisty granicami (jak na rys. 5, 7–8). Obraz tego terytorium w sposób symboliczny znaczony jest biało-czerwonymi barwami (3, 5–6, 8, 9–10) i/lub polską flagą (3, 5–6, 10). Ojczyzna dla dzieci to pełen ciepła dom (rys. 1–2, wskazuje na to dym unoszący się z komina) i najbliższa okolica: drzewa, kwiaty, ptaki. W świadomości dzieci ojczyzną są zarówno miasto, jak i wieś, dowodzą tego rysunki przedstawiające bloki mieszkalne (1, 3) i np. domek jednorodzinny usytuowany obok lasu (2, 4). Znamienne jest kojarzenie ojczyzny z morzem (8–9), z Wisłą, która biegnie z południa na północ i dzieli obszar Polski na dwie części (8) oraz z syrenką warszawską jako znakiem rozpoznawczym polskiej stolicy (1–2). Ojczyzna przedstawiana jest też przez dzieci jako budowla/twierdza, którą trudno zdobyć (10).

Generalnie polska ojczyzna w oczach dzieci jest wielobarwna i słoneczna (5–6, 10), kojarzy im się z radością (1–3, 8–9) i pokojem (5, 7, 10). Symbolicznym przedstawieniem pozytywnych uczuć i emocji są na rysunkach dzieci takie elementy, jak uśmiechnięte słońce, motyl i tęcza. Można rzec, że w świadomości sześcio- i siedmioletnich przedszkolaków ojczyzna budzi pozytywne konotacje, odpowiadające temu, co można przeczytać na stronie internetowej *Czym jest mała ojczyzna?*, opracowanej dla dzieci w ramach edukacji społecznej⁸.

4. Charakterystyki ojczyzny: podobne czy różne – porównanie danych językowych i przyjęzykowych

Porównanie danych językowych (systemowych, ankietowych) i „przyjęzykowych” wymaga zestawienia charakterystyk składających się opisy OJCZY-ZNY, jakie w ich ramach powstały, a tym samym odtworzenia syntetycznych definicji kognitywnych OJCZY-ZNY.

⁸ <https://wikikids.pl/mala-ojczyzna-co-to-jest-co-to-za-obszar> (dostęp: 22.09.2023).

W danych systemowych *OJCZYŻNA* to miejsce urodzenia, pochodzenia i wychowania, dziedziczone po przodkach, swojskie i bliskie, związane z dzieciństwem i najbliższym otoczeniem, z pięknym rodzimym krajobrazem oraz z grobami przodków, rozciągające się w sposób koncentryczny od domu rodzinnego (ojca, matki, rodziny) i ziemi rodzinnej, najbliższej miejscowości, rodzinnych stron (nazywanych *małą ojczyznę*), przez kraj (*dużą ojczyznę*) i Europę – aż po niebo i raj. Ojczyzna to samodzielny byt państwowy i obszar wydzielony granicami, wyróżniający się od innych, zamieszkiwany przez ludzi sobie bliskich (*rodaków*), których łączy wspólne dziedzictwo (historia, język, kultura, tradycja, gospodarka). Taka ojczyzna wymaga miłości, pracy i służby, a w momencie zagrożenia i zniewolenia – też walki i ofiary. Ktoś, kto opuszcza własną ojczyznę i osiada poza nią, ma *drugą ojczyznę*; tam tęskni za *pierwszą/starą ojczyzną*, wspomina ją i zawsze chętnie do niej wraca. W świetle danych systemowych ojczyzna pojmowania jest jako matka, kołębka, gniazdo, ziemia i świątynia, kojarzona jest więc z kimś/czymś bliskim, z miejscem pochodzenia, urodzenia i bytowania, z przestrzenią intymną, bezpieczną i świętą, pozwalającą w niej w pełni żyć i wzrastać.

W danych ankietowych *OJCZYŻNA* to kraj urodzenia, zamieszkania i wychowania, miejsce, które się kocha, z którego jest się dumnym, do którego się tęskni i wraca, o które należy się troszczyć się, a w momencie zagrożenia – być gotowym je bronić, walczyć za nie i oddać życie. Ojczyzna to dom i rodzina, państwo (Polska) i wspólnota narodowa, którą łączy język, kultura, historia, tradycja, religia i obyczaje, poczucie przynależności, przywiązania i bezpieczeństwa. To ważna wartość.

W danych „przyjętych” *OJCZYŻNA* to obszar o wydzielonych granicach (odpowiadający terytorium Polski), przedzielany Wisłą na część zachodnią i wschodnią, to miasto i wieś, znany krajobraz (morze, las, drzewa, kwiaty, ptaki), to dom pełen ciepła i twierdza, którą trudno zdobyć. Znakami rozpoznawczymi polskiej ojczyzny są: syrenka warszawska (symbol stolicy) i flaga biało-czerwona. Ojczyzna budzi jednoznacznie pozytywne uczucia – kojarzona jest z radością i pokojem.

W definicjach syntetycznych odtwarzanych na bazie poszczególnych typów danych widoczne są zarówno charakterystyki zbieżne, więc silnie stereotypizowane, jak też i różne. We wszystkich typach danych ojczyzna jednoznacznie łączona jest z domem, ciepłem i bezpieczeństwem, z przestrzenią bliską i kochaną. Jedynie w danych systemowych i ankietach jawi się ona jako wspólne dziedzictwo historyczne, językowe, kulturowe, jako miejsce urodzenia i wychowania, do którego się tęskni i wraca, oraz takie, o które należy walczyć w momencie zagrożenia. Tylko dane systemowe przynoszą wyobrażenie ojczyzny jako Europy, nieba i raju oraz kojarzenie ojczyzny ze

świętynią i przestrzenią sakralizowaną. Wyłącznie w danych ankietowych zaznaczyło się widzenie ojczyzny jako miejsca, z którego jest się dumnym, a z kolei jedynie w danych „przyjęzykowych” mowa o ojczyźnie jako o obszarze podzielonym na dwie części Wisłą, o znakach-symbolach (syrence warszawskiej i fładze biało-czerwonej) i o pojmowaniu ojczyzny jako twierdzy.

Analizowane dane potwierdzają się lub uzupełniają (i wzbogacają dane innego typu). Co znamienne, charakterystyki składające się na wyobrażenie ojczyzny – mimo zróżnicowania – są względem siebie koherentne, gdyż koherencję definicji kognitywnej należy łączyć z możliwością wywodzenia i implikowania charakterystyk oraz otwierania w definicji ram do wypełnienia przez potencjalne składniki. Przykładem są rysunki dzieci, na których ojczyzna została powiązana z państwem polskim i jego znakami-symbolami. Znaki te pozornie nieobecne w analizowanych tu pozostałych typach danych (systemowych i ankietowych), można odkryć np. w odpowiedziach na pozostałe (2–8) pytania ankiety oraz w nieanalizowanych tu danych tekstowych (tak np. w liryce czasu wojny, w obiegowych sloganach, np. w haśle defilady wojskowej z 15 sierpnia 2023 roku pn. *Silna Biało-Czerwona*⁹, i w zawołaniach kibiców piłkarskich, w których Polska to *Biało-Czerwona*, a sportowiec reprezentujący Polskę to *biało-czerwony* SJP PWN).

Korzystanie z różnorodnych podstaw materiałowych podczas rekonstrukcji „wycinków” językowego obrazu świata (a takim przykładem jest koncept polskiej OJCZYZNY) jest koniecznością przy zmierzaniu do dużych syntez, jak w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* (LASiS 2015–2019). Sięganie nie tylko po dane językowe (co oczywiste), ale także po dane „przyjęzykowe” w analizach lingwistyczno-kulturowych jest praktyczną odpowiedzią na koncepcję „interpretanta definitywnego” Charlesa Peirce’a i jego twierdzenie, że „każdy znak poza tym, że jest interpretowany przez inne znaki, musi jeszcze wśród swoich interpretantów mieć taki znak, który jest sformułowaniem praktycznej reguły działania” (Peirce, za: Buczyńska-Garewicz 1975: 44–45). Jest też zastosowaniem się do zgłoszonego już prawie przed 90. laty postulatu Bronisława Malinowskiego, że język należy badać na tle ludzkiej działalności. Oznacza to, że:

Aby pokazać znaczenie słów, musimy podać nie tylko brzmienie wypowiedzi i ekwiwalent znaczeniowy. Przede wszystkim musimy podać kontekst pragmatyczny, w którym zostały one wypowiedziane, korelację między brzmieniem i kontekstem oraz działaniem

⁹ Idee defilady wykładane były następująco: *Przygotowaliśmy specjalne wydarzenia, bo wiemy, że silna Biało-Czerwona to i silna miłość do ojczyzny w sercach, w umysłach*. <https://www.tvp.info/72019403/defilada-silna-bialo-czerwona-jak-dojechac-wojsko-radzi> (dostęp: 3.10.2023).

i aparaturą techniczną; pełny opis lingwistyczny musi też ukazywać typy szkolenia kulturowego oraz warunkowania czy też kształcenia, dzięki któremu słowa nabierają znaczenia (Malinowski 1935/1987: 110).

Literatura

- Anusiewicz Janusz, 1995, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Bartmiński Jerzy, 1987, *Ojczyzna. Projekt fragmentu hasła do słownika aksjologicznego*, [w:] *Co badania filologiczne mówią o wartości. Materiały z sesji naukowej 17–21 listopada 1986 r.*, red. Andrzej Bogusławski, Krzysztof Byrski, Zbigniew Lewicki przy współpracy z Januszem Krzywickim, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Neofilologii, s. 133–168.
- Bartmiński Jerzy, 1989, *Jak biegną drogi ojczyzny*, „Ethos”, r. 2, nr 5, s. 165–171.
- Bartmiński Jerzy, 1990a, *Punkt widzenia, perspektywa interpretacyjna, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 109–127.
- Bartmiński Jerzy, 1990b, *Ojczyzna w pieśniach i wierszach chłopskich*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa”, nr 3, s. 9–13.
- Bartmiński Jerzy, 1993a, *Polskie rozumienie ojczyzny i jego warianty*, [w:] *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, s. 23–48.
- Bartmiński Jerzy, 1993b, *Ojczyzny europejskie – duże i małe*, [w:] *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, s. 5–11.
- Bartmiński Jerzy, 1996, *O „Słowniku stereotypów i symboli ludowych”*, [w:] *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1. *Kosmos*, cz. 1. *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, red. Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora: Stanisława Niebrzegowska, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 9–34.
- Bartmiński Jerzy, 1998, *Dynamika polskiego pojęcia ojczyzny*, „Prace Filologiczne”, t. XLIII, s. 53–60.
- Bartmiński Jerzy, 2002, *Jak biegną drogi ojczyzny?*, [w:] *Z Wojtyłą myśląc Ojczyzna*, red. Wojciech Chudy, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, s. 41–49.
- Bartmiński Jerzy, 2006, *Ojczyzna*, [w:] *Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 340–347.
- Bartmiński Jerzy, 2010, *Pojęcie „językowy obraz świata” i sposoby jego operacjonalizacji*, [w:] *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, red. Przemysław Czaplinski, Anna Legeżyńska, Marcin Telicki, Poznań: Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, s. 155–178.
- Bartmiński Jerzy, 2013, *Rola etymologii w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, „LingVaria” 16, s. 233–245.
- Bartmiński Jerzy, 2014, *Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel,

- Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 279–308.
- Bartmiński Jerzy, 2015, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. nacz. Jerzy Bartmiński, t. 1. *Dom*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 7–13.
- Bartmiński Jerzy, 2021, *Oblicza ojczyzny i patriotyzmu*, [w:] *Medialne i transmedialne procesy narracyjne w identyfikacji postaw patriotycznych Polaków*, red. Maciej Kawka, Wojciech Prażuch, Paweł Płaneta, Kraków: Wydawnictwo Libron, s. 17–36.
- Bartmiński Jerzy, Tokarski Ryszard, 1986, *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, [w:] *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, red. Teresa Dobrzyńska, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 65–81.
- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz, 2009, *Pojęcie RÓWNOŚCI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 21, s. 47–67.
- Buczyńska-Garewicz Hanna, 1975, *Znak, znaczenie, wartość. Szkice o filozofii amerykańskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.
- Grzegorzczukowa Renata, 1990, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 41–49.
- Habrajska Grażyna, 2000, *Metody ankietowe i analiza tekstów w badaniach językowego obrazu świata*, [w:] *Język a Kultura*, t. 13: *Językowy obraz świata i kultura*, red. Anna Dąbrowska, Janusz Anusiewicz, Wrocław: Wydawnictwo „Wiedza o Kulturze”, s. 73–84.
- LASiS – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński, t. 1. *DOM*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2015; t. 2. *EUROPA*, red. Wojciech Chlebda, Lublin–Opole: Wydawnictwo UMCS 2018; t. 3. *PRACA*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2016; t. 4. *WOLNOŚĆ*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin–Warszawa: Wydawnictwo UMCS 2019; t. 5. *HONOR*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2017.
- Lipski Jan Józef, 1981, *Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy. Uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków*, Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza.
- Maćkiewicz Jolanta, 1990, *Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 207–221.
- Malinowski Bronisław, 1935/1987, *Dzieła*, t. 5. *Ogrody koralowe i ich magia. Studium metod uprawy ziemi oraz obrzędów towarzyszących rolnictwu na Wyspach Trobrianda. Język magii i ogrodnictwa*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- MSJP Wys – *Mały słownik zaginionej polszczyzny*, red. Felicja Wysocka. Opracowanie: Ewa Deptuchowa, Mariusz Frodyma, Ludwika Szelachowska-Winiarzowa i Felicja Wysocka, Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN 2003.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2017, *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie?*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 29, s. 11–29 [wersja angielska: *What data are relevant to ethnolinguistic analyses?*, „Ethnolinguistics” 29, 2018, s. 11–29].
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2021, *Elementy „językowe” i „przyjęzykowe” w definicji leksykograficznej*, [w:] *Leksikografija i leksikologija u svetlu aktuelnih*

- problema. Zbornik naučnih radova*, red. Stana Ristić, Ivana Lazić-Konjik, Nenad Ivanović, Beograd: Institut za srpski jezik SANU, s. 745–760.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2024, *Ile ojca, ile matki jest w polskiej OJCZYŹNIE? Jeszcze raz o roli danych etymologicznych w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, „LingVaria” 2024, s. 215–232.
- Niewiara Aleksandra, 2019, *Imagologia. Pamięć zbiorowa, umysł i kultura*, Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Pisarek Walery, 1978, *Językowy obraz świata*, [hasło w:] *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. Stanisław Urbańczyk, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 168–169.
- POwWJE – *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej 1993.
- SJP Dor – *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, red. Witold Doroszewski, Warszawa 1958–1969.
- Skor SF – Stanisław Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 1967–1968.
- SLSJ – *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław: Wydawnictwo UWr 1980.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1. *Kosmos*. Koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, z-ca red. Stanisława Niebrzegowska [od cz. 3. Niebrzegowska-Bartmińska], Lublin: Wydawnictwo UMCS, cz. 1. *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, 1996; cz. 2. *Ziemia, woda, podziemie*, 1999; cz. 3. *Meteorologia*, 2012; cz. 4. *Świat, światło, metale*, 2012; t. 2. *Rośliny*, cz. 1. *Zboża*, 2017; cz. 2. *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, 2018; cz. 3. *Kwiaty*, 2019; cz. 4. *Zioła*, 2019; cz. 5. *Drzewa owocowe i iglaste*, 2020; cz. 6. *Drzewa liściaste*, 2021, cz. 7. *Krzewy i krzewinki*, 2022.
- Tokarski Ryszard, 1993, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2. *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław: Wydawnictwo „Wiedzy o Kulturze”, s. s. 335–362.
- WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego*, red. Piotr Źmigrodzki, online: <http://www.wsjp.pl/> (wyszukiwania: 2023 r.).

Streszczenie: Centralnym pojęciem lingwistyki kulturowej (etnolingwistyki) – bez względu na jej dialektologiczne, etymologiczne, onomastyczne czy kognitywne ukierunkowanie – jest językowy obraz świata (JOS). W opracowaniach etnolingwistycznych o charakterze syntetyzującym (słownikach, leksykonach) w odtwarzaniu „wycinków” JOS (stereotypów, pojęć, konceptów, kulturomów, słów kluczowych) brane są pod uwagę dane językowe (systemowe, ankietowe, tekstowe) oraz „przyjęzykowe. Pierwsze z założenia wykorzystywane są zwłaszcza w analizach na gruncie etnolingwistyki „narodowej” i „porównawczej” (przykładem są studia w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*, LASiS 2015–2019), pierwsze i drugie – w ramach etnolingwistyki „ludowej” (tak w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych*, SSiSL 1996–2022). Z rodzajem danych relevantnych etnolingwistycznie idą zwykle w parze typy opisów – separacyjny (LASiS) i holistyczny (SSiSL).

W artykule, który ideowo nawiązuje do powyższych opracowań, prezentowany jest koncept polskiej OJCZYŹNY, rekonstruowany nie tylko na bazie danych językowych (tu: systemowych i ankietowych), ale też i danych „przyjęzykowych” (jak w SSiSL). Autorka stawia pytania o koherencję semantyczną definicji kognitywnej OJCZYŹNY, tj. o to, jakie

charakterystyki ojczyzny uobecniają się w poszczególnych typach danych i na ile spójne są względem siebie sądy o ojczyźnie zawarte w różnych typach danych.

Słowa kluczowe: etnolingwistyka; językowy obraz świata; definicja kognitywna; dane językowe; dane przyjęzykowe